

GÖRAN SÖDERSTRÖM

Jungfru Maria och den lärjunge Jesus älskade

– två queera inslag i kristologien

ETT STÄNDIGT ÅTERKOMMANDE motiv i den kyrkliga medeltida konsten är kalvariegruppen, den korsfäste Jesus flankerad av sin närmaste familj, modern Jungfru Maria och älsklingslärjungen, den unge Johannes. Det är två centrala gestalter i kristologien, läran om Kristus, men de saknas nästan helt i kristendomens äldsta skrifter.

Nya Testamentets äldsta och ursprungligaste dokument är Pauli ”äktä” brev, sannolikt skrivna år 50–60 e.Kr: Romarbrevet, Korintierbrevet, Galaterbrevet, Filipperbrevet, Första Thessalonikerbrevet och Filemonbrevet. I dessa omnämns av Jesu familj endast brodern Jakob, som tycks ha varit ledare för den judekristna församlingen i Jerusalem tillsammans med Petrus/Kefas. Apostlagärningarna, som visserligen i den version vi känner den uppenbarligen har senare tilldiktningar och olika källor men annars torde ge en närmast samtida och realistisk bild av de första kristna församlingarna och apostlarnas resor, berättar i inledningen om hur apostlarna samlades under bön ”tillsammans med några kvinnor, Maria, Jesu mor, och hans bröder” efter det att Jesus upptagits till himlen. I fortsättningen omnämns brodern Jakob som ledare för församlingen i Jerusalem.

Han omnämns också av den tidige judiske historieskrivaren Josefus (ca 37–100 e Kr) i samband med att han av det judiska Stora rådet dömdes som (religiös) lagbrytare och stenades år 62 e Kr. I Apostlagärningarna skildras Jesus som Messias, alltså den mytiske konung (ordet betyder ”den smorde”, översatt till grekiska: ”Kristus”) som enligt flera ställen i Gamla Testamentet skall komma och åter befria Israels folk. Däremot framställs han inte som en gudomlig gestalt; Petrus säger om honom på Pingstdagen: ”Jesus från Nasaret, en man vars uppdrag Gud bekräftade inför er genom att låta honom utföra kraftgärningar och under och tecken mitt ibland er” (Apg 2:22). Även Paulus framhåller ”herren Jesus Kristus” som en människa med ett gudomligt uppdrag, den i Gamla Testamentet utlovade Messias, även om han i Första Korintierbrevet talar om ”en Kristus som är Guds kraft och Guds vishet” (1 Kor 1:24).

Det äldsta av de fyra evangelierna, Markusevangeliet, skrivet på bristfällig grekiska sannolikt kring 70 e Kr, berättar historien kring Jesu framträdande strax efter den asketiske domprofeten Johannes Döparens korta verksamhet och avrättande kring år 30 e Kr. Enligt Markus har Jesus vid denna tid sin bostad i byn Kafarnaum (Kaper-naum) nära Gennesarets sjö i Galileen, det nordligaste av de judiska områdena, skilt från det sydliga Judeen där Jerusalem och Betlehem ligger genom Samarien, ett judiskt område med avvikande trosuppfattning. Hans födelseort Nasaret i södra Galileen nämns inte med namn. Tillsammans med den lärjungekrets han samlar kring sig förkunnar han sin lära i Galileen och i de kringliggande ickejudiska områdena. Han framträder inte uttryckligen som Messias utan kallar sig själv Människosonen. Inte förrän strax innan sin död på korset reser han med lärjungarna söderut upp till Jerusalem och templet.

Jesus familj omnämns tre gånger, alltid som tvivlande på hans verksamhet: ”När Jesus kom hem, samlades folket på nytt, så att han

och lärjungarna inte ens kom åt att äta. Hans anhöriga fick höra det och gav sig i väg för att ta hand om honom; de menade att han var från sina sinnen. [...] Nu kom hans mor och hans bröder. De stannade utanför och skickade bud efter honom. Det satt mycket folk omkring honom och de sade: 'Din mor och dina bröder är här utanför och söker dig.' Jesus svarade dem: 'Vem är min mor och mina bröder?' Han såg på dem som satt runt omkring honom och sade: 'Det här är min mor och mina bröder.' (Mark 3:20–34). Senare besöker han sin hemstad och undervisar i synagogan. "Och de många som hörde honom häpnade och sade: 'Var har han detta ifrån? [...] Är det inte snickaren, Marias son och bror till Jakob och Joses och Judas och Simon? Bor inte hans systrar här hos oss?' [...] Men Jesus sade till dem: 'En profet blir ringaktad bara i sin hemstad, bland sina släktingar och i sitt hem.' Han kunde inte göra några underverk där, utom att bota några sjuka genom att lägga sina händer på dem." (Mark 6:1–5).

Något årtionde efter Markusevangeliet skapades två likartade evangelier, Lukas och Matteus, tillkomna i grekisk miljö. Bägge bygger på Markus men sannolikt också en gemensam annan arameisk källa (det språk Jesus själv talade). Jesus skildras som Gud själv närvarande med sitt folk och som den Messias som Gamla Testamentet siar om, med många paralleller mellan texten och Gamla Testamentets böcker. Särskilt Matteusevangeliet tycks vända sig till de judekristna församlingarna; till skillnad från Paulus låter evangelisten Jesus säga att den judiska lagen måste upprätthållas till minsta bokstav – han har "inte blivit sänd till andra än de förlorade fåren av Israels folk" (Matt 5:17–20, 15:24). Messias skulle enligt Gamla Testamentets förutsägelser vara ättling till David och vara född i Davids stad Betlehem. De båda författarna löser problemet på olika sätt. Bägge presenterar en stamtavla från David till Marias make Josef,

där emellertid Josefs (fiktiva) närmaste förfäder skiljer sig helt åt. Tanken bakom stamtavlan blir ju samtidigt ologisk, eftersom bägge evangelisterna samtidigt hävdar att Josef inte var Jesus köttslige far. Den verklige fadern är i stället Gud själv, genom helig ande – enligt Skapelseberättelsen den livsande som Gud blåste in i människans näsa för att göra henne levande (1 Mos 2:7). Som en ny Adam föds Jesus syndlös utan någon syndfull människas medverkan.

Men hur skulle man lösa det faktum att Jesus inte kom från Betlehem utan från den obetydliga byn Nasaret i Galileen, långt norr om Judeen? Matteus hävdar att Jesus föddes i Betlehem men att Herodes den store genom några österländska stjärntydare ('de tre vise männen') fick reda på att Messias fötts i Betlehem och beordrade att alla gossar i Betlehem under två år ålder skulle dödas (de mytiska betlehemitiska barnamorden). Josef varnades dock dessförinnan genom en uppenbarelse och flydde med Maria och barnet till Egypten, och återvände inte förrän efter Herodes död. I fruktan för dennes son och efterträdare i Judeen vågade han dock inte återkomma till Betlehem utan slog sig ner i Nasaret.

Lukas löser problemet på annat sätt. Han anknyter till den skattskrivning/mantalsskrivning som den romerske ståthållaren Quri-nius genomförde i Syrien och Judeen år 6 e Kr. I evangeliet hävdas att Josef som tillhörande Davids stam måste resa till Betlehem för att skattskrivas där och att Jesus föddes under resan till denna stad. De bägge berättelsernas tidsangivelser går därigenom inte ihop, eftersom Herodes den store dog redan år 4 f Kr. De skilda födelseberättelserna anknyter också till två olika gammaltestamentliga personer: Moses och återvändandet från Egypten hos Matteus, och herdekonungen David hos Lukas.

Det är karaktäristiskt att det var i de bägge evangelisternas grekiska miljö som de båda, visserligen i olika grad, gudomliga gestal-

terna Jesus Kristus och Jungfru Maria skapades – för judisk religion var tanken på fler än en Gud en styggelse.¹ En gud kan inte ha mänskliga syskon så dessa måste bort – brodern Jakob som inte kunde elimineras fick i den fortsatta bibeltolkningen bli en kusin. Maria kom snart att bli en ersättare för forntidens och antikens modergudinna och kyska Artemis/Diana, en kult som kodifierades vid kyrkomötet i Efesus 431. Redan Lukasevangeliet inleds med en helgonberättelse där Marias bebådelse knyts samman med Johannes Döparens föräldrar och Johannes underbara tillkomst. Under medeltiden utvecklades denna berättelse som en kvinnlig parallellberättelse till Jesus med Marias egen obehälgade avlelse (dogm i katolska kyrkan från 1854) och himmelfärd med både kropp och själ (dogm 1950!). Luther avskaffade Mariakulten liksom all helgondyrkan, eftersom den enligt honom saknade stöd i bibeln. Efter påverkan av bl.a. modern feminism och jämlikhetssträvan har dock på senare år Maria i betydande utsträckning återkommit i Svenska kyrkan.

Men det finns ju ytterligare ett, sannolikt betydligt senare och speciellare evangelium: Johannes, en text som inte vänder sig till en judisk publik utan förklarar judiska seder och skuldbelägger judarna för Jesu död. Det är där som första gången Maria omtalas som närvarande vid Jesu kors (märkligt nog utan att nämnas vid namn, och utan all sentimentalitet). Här kopplas hon samman med en märklig lärjunge, okänd i de äldre texterna: "När Jesus såg sin mor och bredvid henne den lärjunge som han älskade, sade han till sin mor: 'Kvinnna, där är din son.' Sedan sade han till lärjungen: 'Där är din mor.' Från den stunden hade hon sitt hem hos lärjungen." (Joh 19:26–27). Den lärjunge Jesus älskade har av tradition men utan rimliga skäl identifierats som aposteln Johannes, som också enligt äldre tro setts som författare till hela evangeliet. Han framställs nästan undantags-

löst i konsten som en vacker skägglös yngling med långt blont hår, den klassiska idealgestalten för den antika "gossekärleken". Liksom den unge Ganymedes ofta avbildas tillsammans med allhärskaren Zeus blir den unge Johannes ett attribut till den lidande gudsgestalten Jesus. Som bekant utgör den själv homosexuelle Lionardo da Vincis androgyna bild av Johannes i hans berömda Nattvarden utgångspunkt för den spektakulära romanen *Da Vincikoden*.

Johannesfiguren har genom seklerna varit en tröst för homosexuella kristna. Den brittiske abboten Aelraed of Rievaulx (1109–1166) skrev i sitt sista verk *Spiritual Friendship*: "Till Petrus anförtrorde han sin kyrka, till Johannes sin högt älskade moder. Till Petrus gav han nycklarna till kungadömet, till Johannes avslöjade han sitt hjärtas hemligheter." Renässansdramatikern Christopher Marlowe (1564–1593) angavs för att ha uttalat att "den helige Johannes evangelisten var sängkamrat till Kristus och vilade alltid i hans sköte, så att han nyttjade honom som syndarna i Sodom" (Alan Bray *Homosexuality in Renaissance England* 1982:20, 68).

Den senaste som har tagit upp ämnet är den amerikanske teologen Theodore Jennings i boken *the man jesus loved: homoerotic narratives from the new testament* (Cleveland 2003). Den är på grundval av en "gay" omläsning av bibeln en plädering för att människor inte får exkluderas på grund av sexuell orientering eller likakönade sexuella aktiviteter. Han hävdar att det är uppenbart för alla som läser evangelierna att Jesus långt ifrån att försvara äktenskapet och familjevärdena var orubblig motståndare till familjen som institution – inte bara Jesus själv lämnade sin familj, så gjorde också lärjungarna på Jesu uppmaning (Jennings 2003:10, 174–180). Den rimligaste tolkningen av berättelsen om "den lärjunge Jesus älskade" är att den refererar till ett homoerotiskt kärleksförhållande uttryckt genom fysisk och personlig intimitet (9, 34). Förhållandet nämns inte mindre

Jungfu Maria och den lärjunge Jesus älskade

*En yngling ligger till bord vid sin älskares bröst.
Vasmålning, efter Lear & Cantarella 2010.*

än fem gånger i evangeliet: 13:23–25, 19:26–27, 20:2–10, 21:7 och 20–23. Första gången är i samband med den sista måltiden, hos Johannes egentligen inte påskmåltiden med nattvardens instiftande. Som Jennings påpekar klär Jesus i ödmjukhet här av sig naken, med bara en handuk om livet, när han tvättar lärjungarnas fötter. De ligger därefter enligt antik sed på bänkar runt bordet. Framför och intill Jesus på samma bänk ligger ”den som Jesus älskade”. Simon Petrus vågar inte direkt fråga Jesus vem som skall förråda honom utan tecknar till lärjungen att fråga: ”Lärjungen lutade sig bakåt mot Jesus bröst och sade: ’Herre, vem är det?’” (Joh 13:25). Jennings framhåller att texten skildrar relationen i termer av fysisk närhet och kroppslig intimitet, ett förhållande som återupprepas i evangeliets beskrivning av lärjungen i själva slutorden (Jennings 2003:23).

Lärjungen förekommer i evangeliet återkommande tillsammans med Petrus, men som en ung person utan namn men med en unik personlig relation till Jesus som Petrus accepterar som ett faktum, även om lärjungen själv alltid står tillbaka för den äldre. Han har däremot utöver den privata relationen ingen särskild roll som förmedlare av Jesus religiösa budskap. Det mest förvånande är det sista omnämnandet i själva slutet av evangeliet, när Jesus är återuppstånden och

ger Petrus instruktioner för framtiden med orden "Följ mig!": "Petrus vände sig om och fick se att den lärjunge som Jesus älskade följde efter, han som under måltiden hade lutat sig bakåt mot Jesu bröst och frågat vem som skulle förråda honom. När Petrus såg honom, frågade han Jesus: 'Herre, hur blir det med honom?'" Men Jesus snäser av honom: "Om jag vill att han skall bli kvar tills jag kommer, vad rör det dig? Du skall följa mig." (Joh 20–22) Jesus tar avstånd från Petrus inblandning i hans familjliv – hans älskade skall vänta på honom på jorden tills han själv slutligen kommer åter för den sista uppgörelsen med mänskligheten. I evangeliets sista rader sägs att det därför bland de andra lärjungarna spreds ett rykte att älskingslärjungen inte skulle dö, vilket evangelisten framhåller att Jesus faktiskt inte sagt.

Jennings har otvivelaktigt rätt: relationen till "den lärjunge Jesus älskade" kan omöjligen tolkas annat än homoerotiskt. Men han tar också upp andra inslag i Johannesevangeliet med liknande innehåll som saknas i andra av bibelns texter. I Lukasevangeliet finns en kort berättelse om när Jesus med sina lärjungar på väg till Jerusalem genom Samarien i en by blir hembjuden till en kvinna Marta, vars syster Maria inte deltar i förberedelserna utan bara lyssnar på Jesus förkunnelse. Hos Johannes har systrarna, som förutsätts bekanta för läsarna, en bror som heter Lasaros (Lazarus). De bor i Betania nära Jerusalem. "Jesus var mycket fäst vid Marta och hennes syster och Lasaros." Han har just lämnat staden sedan han hotats med stening av judarna, när systrarna sänder bud till honom att brodern, "din vän", ligger sjuk. Jesus stannar kvar två dar på andra sidan Jordanfloden, men vänder sedan tillbaka trots hotet, bara att för att finna att Lasaros är död sedan fyra dagar, lagd i en klippgrav och att liket redan luktar. Vid mötet med den gråtande Maria visar Jesus starka känslor som saknar motsvarighet i evangelierna: "När Jesus såg hur

hon grät och hur judarna som hade följt henne också grät, blev han upprörd och skakad i sitt innersta, och han frågade: 'Var har ni lagt honom?' De sade: 'Herre, kom och se.' Jesus föll i gråt. Då sade judarna: 'Se, hur mycket han höll av honom.'” Jesus ber dem ta bort stenen framför graven och lyfter blicken mot himlen i bön: ”Fader, jag tackar dig för att du hört mig.” Lasaros kommer så levande ut ur graven, omlindad med svepningslindor. (Joh 11:33–44). Sex dagar före påskan och sin död besöker Jesus återigen Lasaros och ligger till bords med honom, medan Marta passar opp och Maria smörjer hans fötter med dyrbar balsam.

I de många försöken att identifiera ”lärjungen Jesus älskade” (eftersom identifieringen med aposteln Johannes uppenbarligen är felaktig) har Lasaros varit en stark kandidat.² Jennings avvisar på goda grunder denna identifiering, bl.a. eftersom systemen Maria nämns i första hand, liksom de olika övriga föreslagna. Om Maria och hennes förhållande till Jesus finns en apokryfisk text från ungefär samma tid som Johannesevangeliet, det s.k. Maria Magdalenas evangelium. Men behöver man anta att den anonyma lärjungen är mer än en symbolisk person, kanske skapad efter en möjlig tradition att Jesus hyst homoerotiska känslor för någon lärjunge?

Det kan slutligen vara ägnat att förvåna, inte minst med tanke på Paulus hårda ord mot romarnas och grekernas likakönade kärlek i Romarbrevet 1:24–27 och Första Korinthierbrevet 6:9 liksom straffbestämmelserna i 3 Mos 18:22 och 20:13, att en av kristenhetens viktigaste texter skildrar Jesus i en homoerotisk relation. Den kristna konsten har ju också genom seklen gärna skildrat den unge lärjungen intimt liggande vid Jesu bröst. En förklaring ger Rabbi Steven Greenberg (*Wrestling with God & men: homosexuality in the Jewish tradition*, Madison 2004) i sin tolkning av Mosebokens drakoniska straffbestämmelser. Det förbjudna är att ”ligga med en man

som med en kvinna”, d.v.s. införande analsex. Genom påsättningen förlorar mannen sin manliga värdighet och båda blir orena. En inte sexuellt fullvärdig man utesluts från gemenskapen: ”Ingen som har fått testiklarna krossade eller lemnen avskuren får upptas i Herrens församling” (5 Mos 23:1). Offerdjuren skall också vara av okastrerat mankön. Karaktäristiskt nog finns inga straffbestämmelser mot likakönat umgänge mellan kvinnor, medan däremot kvinnors samlag med djur straffas med döden.

Den judiska lagen och traditionen är mycket positiv till sexuellt umgänge i allmänhet, och har heller inga invändningar mot likakönad kärlek, så länge lagbestämmelserna inte överträds. Gamla Testamentet skildrar mycket positivt den starka kärleken mellan David och kungasonen Jonatan, trots att Jonatan i sin kärlek offrar sin heliga lydnad och lojalitet mot fadern, den smorde konungen: ”han älskade honom lika högt som sitt eget liv.” (1 Sam 18:3). Rut vägrar lämna sin älskade svärmor: ”Dit du går, går också jag, och där du stannar, stannar jag. [...] Herren må göra mig vad som helst – endast döden skall skilja oss åt.” (Rut 1:16–27). Det är inte känslorna som är förbjudna, bara den förnedrande sexuella akten.

John Boswell (*Christianity, social tolerance, and homosexuality* 1980) framhåller att trots Paulus starka avståndstagande något avgörande brott i den rådande moraluppfattningen inte ägde rum p.g.a. kristendomens etablerande som statsreligion i det romerska riket från år 323. Han citerar dock biskop Johannes Chrysostomos klagan över den allmänt florerande gossekärleken bland de kristna i Antiochia på 380-talet. Biskop Johannes upprörs särskilt över de män som spelar den passiva rollen i homosexuella förbindelser och därigenom hemfaller till ”det tredje könet”, romarnas föraktade *cinaedus*. Boswell framhåller att de tidiga kyrkofädernas fasa över den manliga homosexuella akten i första hand bottnar i det traditionella

manssamhällets starka könsrollstänkande. Han citerar Augustinus ord: ”en mans kropp är lika överlägsen en kvinnas som själen är överlägsen kroppen.” Samma synsätt återspeglas i den första romerska lagen som stadgar kroppsstraff för gärningar med anknytning till homosexualitet, utfärdad av kejsar Theodosius år 390: ”I folkets åsyn skall lagöverträdaren sona sitt brott i de hämnande flammorna så att var och en må förstå att den manliga själens boning skall vara helig för alla och att ingen utan att ådra sig det yttersta straffet skall sträva efter att spela ett annat köns roll genom att skamligen förneka sitt eget.” (Cit.eft. Greenberg *The construction of homosexuality* 1988:230). John Boswell (*Same-sex unions in premodern Europe* 1994) har däremot med goda exempel hävdad att (kyska) erotiska förbindelser mellan män länge betraktades mycket positivt även inom kyrkan. På så sätt kunde den medeltida kristenheten länge förstå och acceptera Johannesevangeliets skildring av förhållandet mellan Jesus och ”den lärjunge han älskade” och följdriktigt realistiskt återge detta förhållande i konsten.

Slutnoter

1 Efterföljarna till de judekristna församlingarna, dagens ”messianska judendom”, liksom islam förnekar fortfarande Jesus gudomlighet men ser honom som Messias. En grundläggande tes inom islam är som bekant ”Allah är den ende guden”, ett arv från den judiska Jahve.

2 Att aposteln Johannes inte kan vara identisk med ”lärjungen Jesu älskade” framgår bl.a. av att enligt Markus 10:35–45 och Matteus 20:20–28 fiskaren Sebedaios söner apostlarna Jakob och Johannes försöker hålla sig framme före de övriga och ber att få sitta på hedersplatserna på var sin sida om Jesus i hans ”härlighet”, men blir snöpligt tillrättavisade.

ABSTRACT

A common motif in the Christian art is the Calvary, the crucified Christ surrounded by his near family, the Virgin Mary and St. John, both important in Christology but more or less non-existent in the oldest manuscripts of The New Testament. Mary is mentioned in the oldest Gospel according to Mark only as one in Jesus' family who thought that he was out of his mind and asked him to return home. The later Gospel according to Matthew and Gospel according to Luke suggest a virgin birth of Jesus Christ and try on two complete different ways to explain how Jesus from the little village Nazareth in the province Galilee could be Messiah, a descendant of King David, born in Bethlehem. Soon Mary was seen as a female counterpart to her son, conceived and born without the stain of Original Sin, thereby making her sinless, eternally perfect and divine, simultaneously a substitute for the Virginal Artemis goddess, the "Lady of Ephesus". The latest Gospel, the Gospel of John, states that at the crucifixion, Jesus tells his mother, "Woman, here is your son", and to the Beloved Disciple he says, "Here is your mother." It is the Beloved Disciple who, while reclining "upon the bosom of the Lord" at the Last Supper, asks Jesus, after being requested by Peter to do so, who it is that will betray him. The Beloved Disciple is in the Gospel a young man without name but the closest to Jesus. Jesus tells Peter after the resurrection that he wants the Beloved Disciple to wait for his return. The only logical interpretation of Christ's relationship with the Beloved Disciple is a homoerotic relation. Such an interpretation of an erotic relationship did exist early as documented for example in the trial for blasphemy of Christopher Marlowe accused of claiming that "St. John the Evangelist was bedfellow to Christ and leaned always in his bosom, that he used him as the sinners of Sodoma". In art, the Beloved Disciple is commonly portrayed as a beardless fair-haired youth, usually as one of the Twelve Apostles at the Last Supper or with Mary at the crucifixion.